

Драган Стојменовић

Село Бор

Уколико расѝе значај ѝехнолошкој чиниоца
уѝколико сразмерно оѝада значај биолошкој чиниоца.

Лесли Вајт, *Наука о кулѝури*⁽¹⁾

Културни аспект историјског проучавања културно-генетском или историјско каузалном методом којим се трага за фрагментима догађаја или односа важних за давање подробног описа континуитета насељености неког подручја, само су почетне фазе приликом проучавања културног идентитета једног насеља. У том смислу, не би се смело пропустити разматрање периода извесног рурално-урбаног континуума који је поред наглог развоја индустрије и рударства, карактеристичан за период настајања рударског насеља Бор почетком 20. века. Један од значајнијих облика културно-историјског континуитета Бора свакако се додирује са једним сасвим другачијим обликом социо-културне организације једног насеља, а то је село Бор које је имало један другачији карактер који се

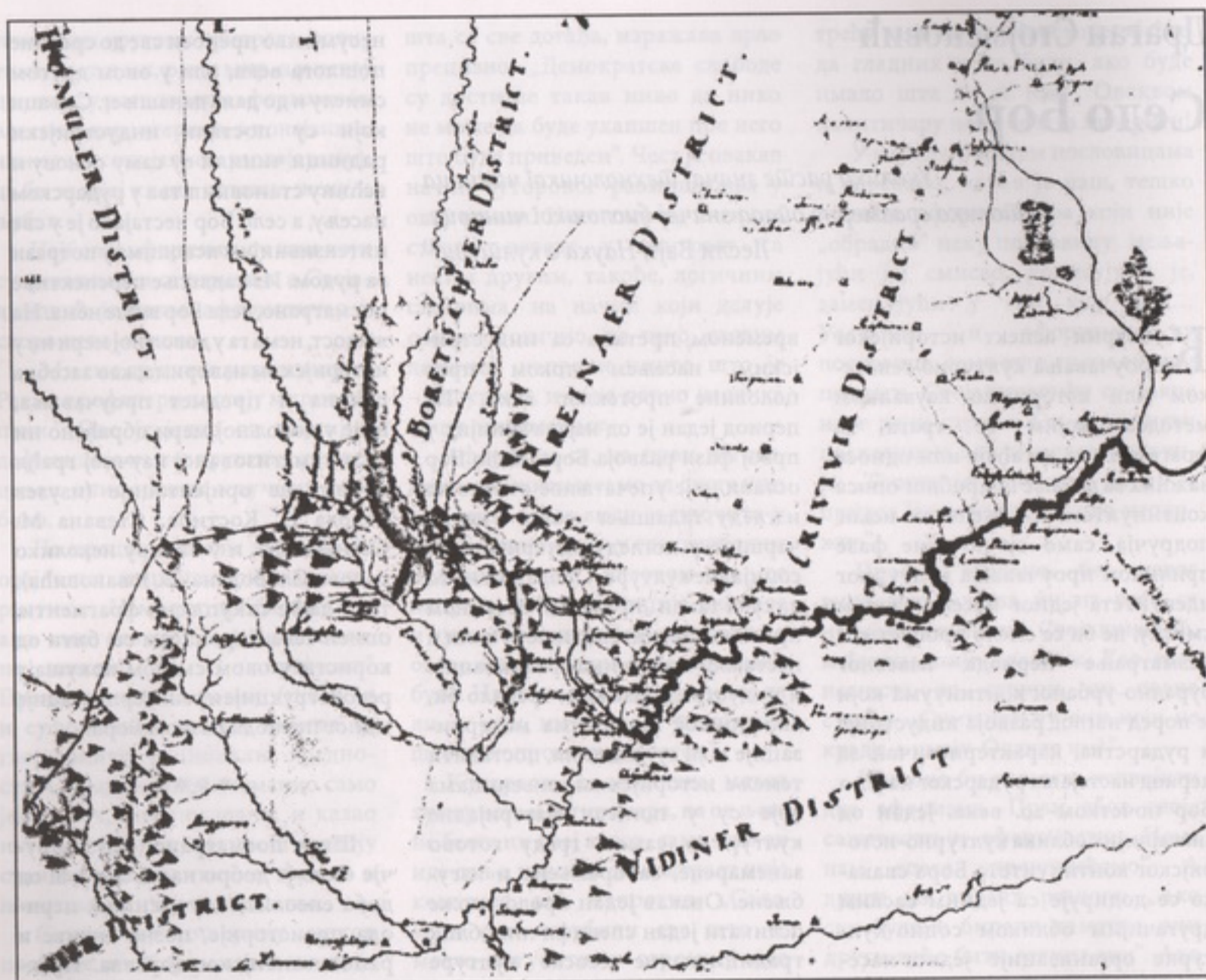
временом претапа са индустријским насељем током прве половине протеклог века. Тај период један је од најзначајнијих у првој фази развоја Бора. Село Бор оставило је упечатљиве отиске на изгледу тадашњег старог језгра чаршије у погледу материјалне и социјалне културе. С обзиром на то да су се такви „прежици“ временом преображавали, све више губили и нестајали процесима урбанизације и индустријализације, требало би, као прилог процесима модернизације који су уследили, поставити темеље историјским чињеницама које су у погледу материјалне културе у самом граду готово занемарене, заборављене и изгубљене. Овакав један пролог може осликати један специфични облик традиционалне сеоске културе чији се континуитет, у погледу материјалне културе и свести,

несумњиво преноси све до средине пошлого века, али у овом другом смислу и до дана данашњег. Сељаци који су постали индустријски радници чинили су саму основу и већину становништва у рударском насељу, а село Бор нестајало је у све интензивнијим ископима у потрази за рудом. Из садашње перспективе посматрано, села Бор више нема. На жалост, нема га у довољној мери ни у историјским изворима; као засебна целина и предмет проучавања, није у довољној мери обрађено ни у систематизованој научној грађи друштвене оријентације (изузев радова Ц. Костића, Стевана М. Станковића, и у оквиру неколико радова Слободана Љ. Јовановића), тако да ће сакупљени фрагменти, описи села Бор, надам се, бити од користи у овом смелом покушају реконструкције и реинтерпретације једног периода развоја Бора.

Шире посматрано, ово подручје било је добро насељено још од доба енеолита⁽²⁾ и каснијих периода праисторије, позне антике и рановизантијског царства. Представљало је граничну и периферну област североисточне Србије, удаљену од главних путева, раскрсница и трговишта; подручје које је у том контексту, ипак, имало важну улогу у повезивању и прожимању ширих географских области, удаљених и међусобно различитих, али, свакако, специфично, пре свега по природним богатствима, али и етничкој симбиози становништва и њиховој култури. Својом израженом друштвеном и територијалном организацијом у тој симбиози имали су утицаја: Трибали, Скордисци, Римљани, Хуни и Готи, Тимочани и Браничевци; спорадични упади Бугара и Мађара; Турци.⁽³⁾ Миграционе струје које су, од 15. века наовамо, доводиле и одводиле бројно становништво на овом подручју, ипак су оставиле

Бор-село ѝре ѝочешка радова (Музеј у Бору)

Детаљ са Еишелвцове земљописне карте Источне Србије из 1718. године.

најснажнији културно-историјски печат.

О селу Бору нема довољно сачуваних података, као ни систематизоване грађе која би упутила на давање подробнијег описа села из тог времена. Опис који следи састављен је уз помоћ историјских извора, путописа, хроника, насталим углавном приликом описивања њиховог друштвеног живота из једног сасвим посебног угла посматрања због чега ће бити неопходно упоређивање са подацима о околним селима и комбиновање више врста извора.

Први пут у историјским изворима спомиње се 1718. на Епшелвцовој карти као насеље Borins. У време аустријске окупа-

ције северне Србије (1718–1739), у складу са Пожаревачким миром повучена је граница између Аустрије и Турске, управо преко територија данашње борске општине, тако да су аустријске власти на овој граничној линији формирале војничке „хајдучке“ јединице, о чему је сведочила жива традиција међу житељима све до Другог светског рата. Нека села данашње борске општине спомињу се нешто раније у турском

попису Видинског санџака из 1455. године, али, тек формирањем Црноречког округа (1834), ова села повезују се мрежом путева са другим крајевима Србије, што пресудно утиче на развој трговине и интензивније културне процесе и контакте.⁽⁴⁾ Подручје данашње општине Бор крајем 19. века посећују путописци, природњаци и истраживачи рудног блага. Први опис села Бор налазимо код барона Хердера, који га описује као насеље

насеље		1846	1864	1874	1884	1890	1900
Бор	кућа	58	-	165	131	139	146
	становника	330	563	663	698	705	775

Табела бр. 1. Број становника и кућа у насељу Бор⁽²⁾

у долини Слатине (Борског потока), где се гајило поврће, воће и винова лоза. Тих година (1837) село је имало 42 куће које су биле од бондрука, покривене сламом или ћерамидом. Налазило се груписано у алувијалној равни, долини Борског потока; околне стрмине биле су њиве, виногради и воћњаци, а брда Чока Дулкан и Тилва рош служила су за пашњаке.⁽⁵⁾ Сем изражених природних и геоморфолошких карактеристика ових предела, у овим раним путописима не можемо наћи афирмативне описе карактера и обичаја овдашњих становника из угла посматрања странаца и природњака. Ти описи, и поред тога што нису имали благодан приступ, могу бити од изузетног значаја услед непостојања других врста писаних извора о селу Бор из тог временског раздобља. Њима се потврђује континуитет насељености овог места још од доба Римљана. По речима Милана Ђ. Милићевића: „На источној страни села Бора, на Црвеном брду, имају развалине од старог градића. Ту се налази усред града једна рупа, тако дубока, да се нико од становника у њу не усуђује да уђе,⁽⁶⁾ трагови вађења руде постојали су у самом селу, али су временом уништени, тако да је, поред малобројних артефакта древног рударства, који се чувају у Музеју рударства и металургије у Бору и раних научних радова о археолошким налазиштима, остало бледо сећање о постојању тог римског утврђења у Бор-селу.

Реалност у историјским изворима била је нешто другачија. Село Бор се до 1863. године налазило у саставу села Кривељ и ни по чему се није разликовало од осталих сеоских насеља овога краја, „... чак је био мањи и сиромашнији него суседна насеља...“ (С. М. Станковић, стр. 46). Године 1884. забележен је пораст броја домаћинстава на 131, са укупно 689 становника. Пораст броја становника и демографске особености могу

се поуздано пратити од средине XIX века, без обзира на померања административних граница и територијалну припадност појединих насеља.

Што се тиче етничке припадности житеља села, не улазећи дубоко у етногенезу и миграционе процесе ранијих времена, чињеница је да не можемо тежити прецизном одређењу националног идентитета локалног становништва у том периоду, негирајући процесе стварања националних држава, акултурације и асимилације (нарочито у 19. и 20. веку). Све то утицало је пресудно на формирање, по много чему специфичне, етничке групе Влаха североисточне Србије. У том смислу се, везано за тај период, још увек не може говорити о националном, већ, пре свега, о етничком идентитету овдашњих становника. То, свакако, не значи да се тиме национални идентитет негира, већ да се нагласи, да се у ранијим изворима они називају Румунима, али да у том смислу није постојала развијена колективна свест о румунској националној припадности код самих Влаха, као што она неће постојати ни у каснијим периодима (изузимајући краће периоде активне румунске пропаганде и агитације после Првог и Другог светског рата). Ову врсту несугласица и пермутовања етнонима, како нам се може учинити, можемо разрешити једним другачијим поступком у оквиру теорија о етничкостима. Израз *etnicitii* који је новијег датума, употребљава се у смислу који означава свест о припадности једној етничкој групи, може донекле упутити на решење ове збуњујуће ситуације и кризе идентитета Влаха у североисточној Србији. Он не мора бити нужно везан за државу матицу нити за национални идентитет, већ етничку припадност-свест о етничком идентитету, што је случај са Власима којима се не могу оспорити културне осо-

бености које поседују, и који, услед комплексних друштвено-историјских процеса (миграција и инверсних миграција, процеса акултурације и асимилације: румунизације Срба-повлашења, или србизације Влаха, како се некада говорило), нису поседовали изражену јединствену националну свест, ни на територијама на којима су раније живели, пре досељавања у североисточну Србију. Објашњење за такво стање може бити једноставно: стварање националних држава у југоисточној Европи углавном је везано за период од средине 19. века, дакле, извесни контексти националног идентитета морају бити разматрани у оквирима каснијих историјских раздобља. У српској етнологији, гледајући од самих почетака етнологске мисли, готово сви истраживачи овог подручја слажу се да становништво влашког говорног подручја североисточне Србије „представља етнички спецификум“.⁽⁶⁾ Прецизније одређење Влаха који су се настанили на планинском подручју североисточне Србије, о којем је овде реч, је да су они Власи Унгурјани, досељени из Алмаша у Банату, Ердеља и Седмоградске области, крајем 18. века. Бавили су се сточарством и рударством (Буфани, група Влаха Унгурјана који су названи и Окнари и Карбонари, досељени су у околину Мајданпека) и који се разликују од етничке групе Царана (досељене тридесетих година деветнаестог века у Крајину, из Влашке), тако да је сасвим реално очекивано разликовање ових категорија истога реда Влаха североисточне Србије. У Бор-селу и осталим околним селима у Црногорском округу, изузевши села Доња Бела Река, Рготина и Слатина (Слатину Стеван Мачај спомиње као село у којем су живели Срби)⁽⁶⁾, живели су Власи – Унгурјани, који су се бавили сточарством и земљорадњом у мањој мери.

Традиционалну архитектуру овог краја можемо посматрати кроз призму писаних извора, фотографија и врло мало остатака материјалне културе, конкретних примера народног градитељства у старом делу града. Али, зато је у околним селима сачувано, силом прилика и на сву срећу, услед учестале небриге и недостатка интересовања за ту проблематику, доста изузетних примера традиционалних облика народног градитељства на које је скретана пажња шире јавности.⁽¹⁰⁾ У оваквој ситуацији можемо претпоставити и покушати да прикажемо извесне архитектонске елементе локалног карактера, пошто се народна архитектура у околини Бора не разликује од архитектуре целокупне источне Србије и не поседује посебне карактеристике у смислу употребе грађевинског материјала и обликовања кућа. Село Бор припадало је тимочком типу збијених насеља, а према положају убраја се у брдска насеља код којих се често јављају и летња станишта, „појате“ које имају нешто разређеније распоређене објекте за становање и економске зграде. Развој куће и насеља одражава историјско-политичке и социјално-економске услове развитка Србије тога времена, који су са културним приликама, техничким могућностима и традиционалним системима утицали на обликовање кућа.⁽¹¹⁾

Куће су задовољавале најосновније потребе људи и могле су бити скромна станишта, али и развијене архитектонске форме које обухватају и пратеће објекте привредних зграда. Биле су распрострањене различите варијанте кућа од дрвета (бурунџача, дрвњача; примитивни облици склоништа: бурђеј, чучуљака која је слична савардаку), које је било основни грађевински материјал (у каснијим периодима могао је бити комбинован и са неким другим материјалом: блатом – бондручаре,

Сѣановник борске околине из 80-их година 19. века (В. Карућ)

чатмаре са моравским елементима; било је и кућа грађених од камена са испрплетеним моравским и медитеранским елементима). Почетком 20. века почињу се употребљавати ћерпич и опека, који замењују бондрук као основни грађевински материјал. Скромну унутрашњост кућа овога краја карактерише полуотворено огњиште, „камин“ које је било прилепљено уз источни зид куће.⁽¹²⁾ Међутим, оно што је приметио др Стеван Мачај, истраживач овог

подручја 1868. и 1869. године, је недовољно развијена хигијена и гомилање ђубрета поред кућа, готово у свим селима овог подручја. Привредне зграде су, у неким случајевима, подизане на крају обрадивог земљишта, а знатно ређе у средишњем делу имања. Изван сеоских насеља, на планини, постојале су, и нарочито су се развиле после Другог светског рата, „појате“, на којима су се налазиле економске зграде за узгој стоке и прераду млека.

Писани извори о селу Бору остали су забележени и у оквирима православне црквене заједнице, у *Летопису Борске парохије и цркве*, који представља вредан извор, до данас некритички обрађен, стога нужно секундаран, али који нам може пружити детаљније описе атмосфере тога доба из угла посматрања овдашњих пароха. Село је, по речима летописца, све до 1860. године, припадало Злотској цркви, када је саграђена црква у Слатини. Налазило се под окриљем Брестовачке парохије, где је постојала мала капела која је услед изливања Брестовачке реке уништена крајем 19. века. У њој су се обављала венчања док се служба обављала у слатинској и злотској цркви. Житељима села Бора, по речима летописца А. Ђорђевића, црква није пуно значила тако да су је ретко посећивали и скоро нимало помагали. Извори који нам могу дати релативно довољно података о обичајима и нарави овдашњег становништва су етнографски и етнологски радови с краја 19. и почетка 20. века (Саватије Грбић, Стеван Мачај, Владимир Карић, Милан Ђ. Милићевић, Тихомир Ђорђевић, итд.). У њима можемо наћи описе обичаја и друштвеног живота Влаха тога доба. Обратићемо пажњу на изворе који нам дају описе одређених карактеристика становништва, податке о њиховој нарави и друштвеном животу у традиционалној сеоској средини. Приватни простор, породица и појединаца заузимао је централно место у обичајном животу који је био јако богат, у њему су се обављале разноврсне обредне радње из животног циклуса. Притом би требало истаћи важне моменте из тог циклуса, који су у одређеним сегментима рођења, свадбе и смрти добијали јавни и комплекснији друштвени карактер. Употреба алкохола у таквим приликама имала је значајну улогу. Производња алкохола била је развијена, што показује

податак да је крајем 19. века у Бору, изнад села, било 40-ак пивница које су сељаци ноћу чували.⁽¹³⁾ Употреба алкохола, или како С. Мачај каже „шпиритуозних пића”, представљала је праву страст којој се није могло одолети. Она је представљала једну од важнијих компоненти друштвеног и уобичајеног живота људи; окупљала је и мушкарце, и жене, било да је реч о неком празнику, породичном весељу или редовним седељкама које су се организовале у селима. Обичајни живот овдашњег становништва привлачио је пажњу учених људи тога доба, који су живели у овом крају Србије, па су они често записивали своје утиске о локалном становништву. Такав један запис, из седамдесетих година 19. века, лекара Стевана Мачаја, остао је сачуван у архиви Српског лекарског друштва. Објављен је под називом „Обичаји Румуна” и у њему можемо наћи описане обичаје: приликом порођаја, крштења, шишања, венчања, сахране, помане итд; из годишњег циклуса помиње обичаје уочи Ђурђевдана, Ускрса, Поклада; описује њихове карактеристике, одело, начин живота, игре и сујеверја у болестима. Поређењем овога записа и путописа Т. Ђорђевића *Кроз наше Румуне*, који је настао нешто касније, можемо уочити да се њихови општи утисци у многоне слажу, мада су временске разлике од око тридесет година показале извесне промене, нарочито када је у питању село Бор (на које С. Мачај није директно обратио пажњу). Ипак нам ова два извора дају један приказ друштвеног живота овдашњих житеља који се углавном одвијао у центру села после обављених свакодневних послова и обавеза. Укратко:

„...Код Румуна су седељке на дневном реду. Често дође до крвавих глава између момака и месне полицајне власти, када би ова хтела седељкама на пут стати...”⁽¹⁴⁾ и у таквим ситуацијама млади се

упознају и уговарају се бракови. Знатно интензивнији друштвени живот се одвијао у време важнијих празника годишњег циклуса, око Поклада (Привег), Ђурђевдана, на Биљани четвртак (Жој вреж - сакупљање лековитог биља), Ускрс, Ивандан (Симзијење - брање лековитих трава) итд, али и приликом слава, свадби, помана (које су давали и живим људима - Сарандар). Тада се сакупљало доста људи на једноме месту и одвијао се друштвени живот који је свакако један од вредних сегмената у проучавању народне културе овог региона.

Можда би било корисно напоменути да је др Стеван Мачај много више података о непосредној околини села Бора, оставио у првој монографији о Брестовачкој бањи,⁽¹⁵⁾ у којој је и сам био први бањски лекар. Лековите воде, изванредан положај и природне лепоте ове бање окрепљивале су Римљане који су имали своје рудокопе у околини, али је врло мало археолошког материјала за подробнију реконструкцију остало сачувано до данас. Може се рећи да су Турци као познати хедонисти, оставили упечатљиве трагове бањског живота који су је касније развили у познато лечилиште. Из тог периода сачуван је амам, неколико сличних купатила и темељи зграда (танких кула и теферич чардака) турског порекла. У летњим месецима била је стално посећена. Ради одмора и лечења ту су долазили имућнији Турци, чиновници и харачлије, али су се ради одмора и починка заустављали и многи путници и трговачки каравани. После ослобођења Тимоцке крајине 1833. године и доласком кнегиње Љубице, Јеврема Обреновића, кнеза Милоша и још неких угледнијих личности тога доба, Брестовачка бања се нагло изграђује, постаје позната и мења свој изглед. Узорци воде шаљу се у Беч, где је извршена прва анализа, а по жељи кнеза Милоша, у бању

долази барон Хердер, „начелник саксонских рудокопа”, ради проучавања минералних вода и металних руда. Кнез гради конак преко пута хамама, а Хајдук-Вељков брат Милутин Петровић-Ера диже задужбину на десној обали Пујице. Ове угледне и значајне личности тога доба имале су велику свиту коју су водиле са собом. Кнез је у бању долазио у пратњи своје гарде и „Књажевско-српске банде” коју је предводио капелмајстор Јозеф Шлезингер, један од првих образованих музичара у ослобођеној Србији. Династичком борбом на кнежевски престо Србије 1842. године долази кнез Александар Карађорђевић и у бањи гради здање које ће остати познато као „Кнежев дворца”. Бања се непрестано изграђивала и уређивала у то доба, али то ће остати све што је урађено све до осамдесетих година 20. века, тако да је углавном сачуван изглед и углед из Милошевог доба.⁽¹⁶⁾ Дакле, у Брестовачкој бањи која је само неколико километара удаљена од Бора, друштвени живот се одвијао у другачијем контексту и интензитетом различитим од осталих села у непосредној близини бање. Сезонске посете и природна богатства која су била запажена и коришћена, створили су један другачији облик друштвеног живота на подручју које из оправданих разлога и општих услова тога доба можемо назвати пасивним. Та богатства природних ресурса лековитог својства ипак ће остати недовољно искоришћена, али се са друге стране у оближњем малом селу открива богато налазиште руде и сва пажња се усмерава ка том селу.

Овај крај са околином убрајао се у најзаосталије крајеве Србије, и то по неразвијеној привреди, ниском културном нивоу и заразној болести „франги” (наследни сифилис), која је дуго харала овим крајевима. Летописац, парох борски, Андреја Ђорђевић, у Летопису бележи:

„...Вредно је напоменути да је пре ошвањања рудника Бор сѐајао у моралном и религиозном погледу најгоре од свих крајева Србије. Трговци нису смели преноћићи у Бору...”

Малолетнички бракови били су правило. Приређиване су свадбе без свештеника или свадбе без венчања; младенци, односно, деца једноставно су почињала заједнички живот уз одобрење родитеља. Етнографија са почетка XX века малолетничке бракове није третирала као социјално-здравствени проблем, већ их је само регистровала као сегменте социјалне културе карактеристичне за подручје североисточне Србије. У тим раним етнографским радовима (Тихомир Ђорђевић, Владимир Карић, Саватије Грбић, описи летописца пароха борског Андреје Ђорђевића) можемо уочити један заједнички карактеристичан став: да је овдашње становништво било „неморално” због њиховог схватања предбрачних односа и брака уопште. Са друге стране, као разлог небриге за те проблеме испливало је једно патријархално схватање брака и грађански морал, који су избегавали објективан приступ чињеницама и тој проблематици, што је временом утицало на очување и трајање таквих патолошких облика брачних односа.⁽¹⁷⁾

С обзиром на комбиновање различитих врста извора и самих особина категорија коришћене писане грађе, приликом проучавања прошлости села Бор, можемо, кроз критику тих извора, извести одређене закључке који ће нас увести у један другачији однос према локалној прошлости. Наиме, оно што се може уочити и испливати као извесна конструираност у тексту само је високи степен сличности карактера извора, али и угла посматрања самих аутора коришћене писане грађе, који се углавном преносе кроз литературу. У једном тренутку могли смо доћи до ситуације да о томе нема шта ново да се каже.

Али, управо је разматрање таквог карактера коришћене писане грађе, могло упутити на размишљање у једном новом смеру. Чињеница је да о селу Бору није сачувано довољно података. Оно што је доступно углавном су писани (меморијална и путописна грађа) и визуелни извори (ретке старе фотографије). „Мада су документарност и подробна критика извора неопходни предуслови за истраживање, они су ипак само средство, а никако циљ”⁽¹⁸⁾ не могу се узимати здраво за готово у таквом облику, неопходне су апстракције и уопштавања, као и одабир информација прилагођених теми. У том смислу, с обзиром на оскудност информација о самом селу, неопходно је комбиновати више врста извора који су често дијахрони и различите садржине. Оно што је заједничко у овим изворима јесте приступ и лични угао посматрања аутора који су били углавном странци или путници истраживачи. Ово се, притом, не мора односити на виђење др Тихомира Ђорђевића у његовом путопису *Кроз наше Румуне*, јер је и сам живео у селу Брестовцу надомак Бора, тако да је свакако познавао „овдашње прилике”, док су се, нпр. барон Хердер, Феликс Каниц, Јован Ђокић налазили у улози странаца и путника. Путописи припадају категорији наративних извора преломљених кроз призму личног виђења, тако да су нужно секундарни, али свакако корисни за испитивање појединачних вредносних ставова, осећања, идеја и значења којима се процењује објективни свет; „... јер они сачињавају јединствени процес и суштину културе ...”⁽¹⁹⁾

У њима, по речима Мирјане Прошић-Дворнић, можемо наћи: „...оне информације које су драгоцене као лични искази странаца о једној другачијој средини онако како су је они доживели и свакодневицу и обичне људе у њој ...”.

Колики је утицај једног другачијег облика, у овом

случају књижевне нарације, у конструисању локалне историје и „традиције“? Да ли је могућа злоупотреба, или макар уочљива тенденциозна идеолошка употреба „документарности“ извора и њихово неадекватно тумачење?

То исто али мало друкчије.

На сваком почетку, и приликом сваког покушаја приказивања што верније реконструкције некаквог настајања, ипак стоји прича; полуистина, легенда која је искоршћена за стварање мита, идеалтипске дескрипције изгубљеног раја на чијем месту се сада

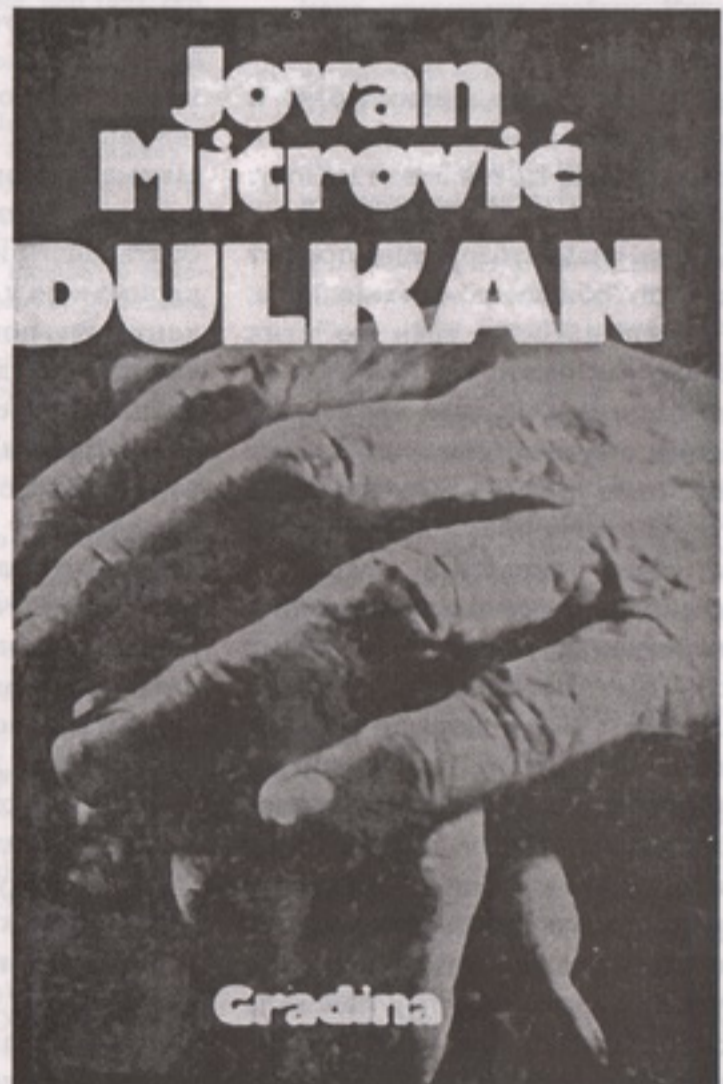
налази „палеотехнички врт“ у којем цвета индустрија, ничу постројења, а шуме постају фабрике кисеоника; живот, дакле, у обрту вредности, а не проста ритуализација одређеног дискурса.

У таквом културном контексту, нешто касније, развијају се легенде о настанку села и проналаску руде, по већ утврђеним моделима и са одређеном функцијом, анализираним и познатим етнологији.⁽²⁰⁾ Легенда о Дулкану више пута је препричавана од стране новинара у дневној штампи, али и у локалним књижевним круговима задобија пажњу. Конкретније, у

једном роману локалног књижевног ствараоца заузела је централно место. Таква једна компилација легенде о родоначелнику и оснивачу Бор-села, невероватном имагинацијом повезана је са открићем руде, а аутор легенде налази се у самим коренима идеологије „новог“ колонијализма, овога пута књижевника, не рудара, што није остало непримећено и у једном другачијем, књижевно естетском (могли би рећи и логичком) контексту адекватано критиковано. „Колонија, тај ванредни ентитет, како нас само помера: гносеолошки – да мењамо

„...Дулкан и сада подигну главу, као да хоће да провери колика је то снага. Широки покретом руке као да весла или као да се брани од замишљеног нападача, он се четвороношке стропшта на мокру црвену земљу. Поче да је притиска и меси као тесто, разбацујући је око себе као да сеје жито. Целим својим бићем био је везан за ову проклету земљу, исто онако као што је његов дед Преди био везан за кућно огњиште и животом бранио и платио ову исту земљу коју су нападали, ровали, копали, превртали, дробили, секли, крвљу заливали, попишавали, пљували, срали и шта још не радили људи, нељуди, животиње, царски, краљевски, републикански, домаћи, страни, завојевачки, турски, бугарски, француски, немачки... сви. Тако је било и остало. Долазили су људи и одлазили. Узимали су од земље, а нису јој остављали ништа. Остајали су само они који нису могли даље кости да пружају. А тамо где се почну сахрањивати људи, почињу и куће да се праве. Када је Преди Дулкан са уморног војевања дошао, овде је било само пет кућа и пет брда. 'Овде ће бити слатко брдо' – рече Дулкан побивши мач у црвену земљу, одредивши тако место за своје уморне кости.

Потом су никле куће, па и кућа Междиновића, и то на периферији имања Дулкан, да се нађе, да потрчи Междин, да помогне, ако треба. и цела Дулканова лоза сада проклиње тога Междина, што се ту задржа и заложи ватру. Да се угаси ватра, већ је било касно. То једном учини Обрад Дулкан, да се освети, и уплаши, да покаже ко је домаћин које газда. Преко ноћи радници га бацише у шахту. Тек касније, када су поред дробилице Сајмонс пребирали руду, видели су делове тела и одеће старог Дулкана. Званични извештај је био да је Мошуљ Дулкан пао у незаштићену шахту јер је био те ноћи пијан, а и неке даске је желео да узме. Једини сведок истине био је млади Паун Междиновић који је тада имао 19 година. Цело село је било обезглављено док

су делове тела Мошуљ Дулкана носили његовој кући. Тако је за породицу Дулкан почело време испаштања старе клетве и борбе за опстанак...”

(одломак из романа *Дулкан* Јована С. Митровића, Градина, Ниш 1990)

Борски рудник 1911. године, рад Адолфа Кауфмана

знања, јер ми не живимо овде и сад, јер сада је 19-ти век, а ми смо дете флуида, Поезије што га зову; аксиолошки – да је тај, тај велики Песник онај разбарушени профет што по облацима стихије хода, а сваки пређени трен по стих волшебни значи; прагматички – да је поглед који лута наговештај Песме; метаестетски – да Лепоте има, само је треба измислити.⁽²¹⁾ Утицај локалних књижевника на развој локалних митова и идеологије „новог колонијализма“ књижевника у виду књижевних колонија осамдесетих година XX века у Бору, било би свакако захвално дубље анализирати приликом проучавања културног идентитета, али за ову прилику биће довољан један адекватан пример који покрива период првих истражних радова и настанка рудника. У овом случају, пажња је усмерена ка издвајању ове посебне литерарне врсте утицаја на стварање легенде о Дулкану (Дулћену) романом Ј. С. Митровића *Дулкан* у коме је стваралачка имагинација дозволила детаљнији приступ лози Пере Дулкана, а самим тим и богатији приказ легенде која ће се даље развити до самих корена тадашње политичке идеологије самоуправног социјализма и

циљати на обарање већ високо постављених ударничких норми. Наиме, потомци Пере Дулкана, извесни Преди Дулкан и његов братанац Илија, појављују се као карике које у ширем историјском контексту повезују своју лозу са важним индустријалцима тога доба, и посредно са топонимима (Чока Дулкан), оснивањем будуће рударске колоније и будућег града. Идеалтипску дескрипцију легенде добићемо спајањем више извора: новинских чланака,⁽²²⁾ текстова локалних новинара у одређеним публикацијама, који су, вероватно, главни извори и масмедији преношења „урбане легенде“, са њеном поруком и функцијом која се намеће средини.

„Петко Дулкан је у Осаници био соски кнез и сакупљао је годишњи данак за турског агу. Село богато, али Петко сажаљив на муку сељана и киван на агину похлепу. Не глоби много сељаке и закида аги данак. Прекипела аги сеоска непослушност, па реши да рају застраши, а Петка Дулкана казни.“⁽²³⁾

Дулкан је протеран и насељава се на брду, које ће касније по њему добити име, а село ће добити име по старом бору под којим је живео Дулкан. Прича се завршава тако

што, као што се може претпоставити, Дулкан открива да је баш то брдо под његовим ногама прави, будући рудник злата. У овом цитату можемо лако препознати један од мотива који је анализиран у оквиру, већ поменуте, студије проф. Ивана Ковачевића. Семиолошка анализа за циљ има „утврђивање значења одређене фолклорне творевине, добијање формалне формуле је тек ‘нус-продукт’, док се даља анализа односи на значењску формулу

или поруку.“⁽²⁴⁾ У овом случају она се може уврстити у склоп генеалогских предања конкретне породице која се однедавно презива Дулкановић, из приче потомка који је садашњи председник Синдиката обојених метала,⁽²⁵⁾ тако да би било неопходно узети у обзир и један део социо-културног контекста одређеног друштвеног слоја и значења легенде чију социјалну реалност она у највећем делу сачињава. Ова легенда добија знатно шири социјални контекст на овом подручју, али у оквиру предања о ископаном благу, у којима „...доминира случај захваљујући коме је благо пронађено...“⁽²⁶⁾ тако да је остала отворена могућност проналажења блага, у којој су, углавном, највећу добит имали продавци детектора племенитих метала и највероватније творци легенде. Али, ова легенда ће дефинитивно добити своје место у јавности стварајући фаму о родоначелнику и оснивачу Бор-села. Самим тим она заслужује пажњу као део локалне традиције и фолклора овдашњих житеља.

Иначе, сведочанства о насељености подручја на коме се налази Бор, упућују на знатно дубље трагове који сежу до слојева прошлости који чувају остатке ранијих насеља. На пример, остало

је врло мало остатака материјалне културе римског насеља чији су остаци били у непосредној близини Бор-села на Тилва рошу, (о том насељу је писао др Милоје Васић у тексту „Археолошка претраживања у Србији”, *Српски књижевни гласник*, од 16. октобра 1905, стр. 597) који су уништени приликом нових откопа у потрази за рудом. Тако је локација на којој се налазило то римско насеље, нажалост, претворена у највећу рупу у Европи, па су убрзо после регистровања археолошког локалитета, онемогућена опсежнија археолошка истраживања. Што се тиче открића руде која се на овом подручју користила од енеолита, не бисмо смели тврдити да је заслугом Дулкана пронађена, нити да је прича о Фрањи Шистеку потпуно реално приказана (у тој причици се откриће руде приписује малолетном дечаку који је добровољним напором открио клоцу која је Шистеку вратила самопоуздање у даље истражне радове), од чега је створен мит у јавности, па је вероватно из тог разлога остао у сећању као добар пример ударничког прековременог рада. Историјска реконструкција тога доба и разоткривање реалних могућности открића руде могла би бити нешто другачија ако знамо чињеницу да је Јован Жујовић (први школовани антрополог у Србији) тај који је међу првим својим радовима, још из 1886. и 1888, скренуо пажњу шире јавности на постојање стена вулканског порекла (амфиболтрахита), које су богате рудом.⁽¹⁷⁾

Замислите, на крају, једно село у подножју брда. Шуме, винограде, воћњаке, пашњаке који га окружују. Речицу која протиче крај кућа и вијугавих стаза. Замислите: њега више нема. Да ли се ико пита: зашто је сада споменуто, када је опис оскудан и штур? Налик је сваком другом селу. У чему је разлика? Можда баш у жељи да се

у непосредном окружењу открије нешто другачије и различито у односу на садашње стање ствари и актуелну годишњицу открића руде у Бору.

- (1) Лесли Вајт, *Наука о култури*, Култура, Београд 1970, стр. 206.
- (2) Што потврђују и бројни археолошки налази из тог, али и потоњих, периода који карактеришу битна тракијска, панонска, подунавска и поморавска културна струјања и указују на појаву археометалургије бакра (из прве половине V миленијума п. н. е) која је оцењена као једна од најстаријих на европском континенту. То су учили још Јован Жујовић, Михајло Валтровић и Милоје Васић осамдесетих година 19. века. (упореди: Цветко Костић, *Бор и околина*, Бор 1973, стр. 24-25.; *Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору*, књига 1, стр. 25 - 78)
- (3) Упоредити: др Петар Влаховић „Етничка симбиоза становништва у североисточној Србији”, *Развијак* бр. 4-5, Зајечар 1967, стр. 83-89. и др Петар Влаховић, „Етнологија несловенских балканских народа по радовима Тихомира Ђорђевића”, *Развијак* бр. 1, Зајечар 1969, стр. 61-67.
- (4) Погледати опширније: Слободан Љ. Јовановић, *Бор - историјски аутпокази*, Бор 2001, стр. 14-20.
- (5) Др Стеван М. Станковић, *Природа и становништво околине Бора*, Бор 1993, стр. 46.
- (6) Цитирани текст је из дела *Кнежевина Србија*, Београд 1886, 1888; наведен је и у делу Ц. Костића *Бор и околина*, стр. 25.
- (7) Ц. Костић, стр. 51.
- (8) Др Петар Влаховић, „Неке етнолошке одреднице Влаха североисточне Србије”, *Зборник радова Музеја рударства и металургије* књига 1, Бор, 1980, стр. 103; Петар Влаховић, „Етничка симбиоза становништва у североисточној Србији”, *Развијак* бр. 4-5, Зајечар 1967, стр. 85-89; Мирослав Драшкић, „Насеља, порекло становништва и етнички процеси у општини Бор”, ГЕМ 38, Београд 1975.
- (9) Др Стеван Мачај, „Обичаји Румуна”, *Развијак* бр. 2, Зајечар 1966, стр. 62, видети и код Тихомира Ђорђевића, *Кроз наше Румуне - аутохтоне бележике*, Београд 1906, стр. 65.
- (10) О заштити и измештању објеката народног градитељства скретана је пажња у више текстова, нпр: Драган Марковић, „Заштита и измештање народног градитељства у Кривељу код Бора”, *Развијак* бр. 1, Зајечар 1981, стр. 63-69; Рабија Хасанбеговић, „Народна архитектура на подручју општине Бор”, ГЕМ 38, Београд 1975, стр. 85-99.

- (11) У наведеном делу, Р. Хасанбеговић, стр. 86.
- (12) Оваквих полуотворених огњишта по попису из 1971. године било је 12 на подручју борске општине. Исто, стр. 90.
- (13) Ц. Костић, стр. 30.
- (14) С. Мачај, стр. 58.
- (15) С. Мачај: *Бресловачка бања*, Српски архив за целокупно лекарство, књига 10, 1888. година.
- (16) Томислав Пајић и Драган Ничић, *Бресловачка бања у време кнеза Милоша*, Бор 1970.
- (17) Тек се од педесетих година 20. века обављају нека комплекснија научна истраживања која се баве структуром породице и специфичним породичним односима као што су малолетнички бракови, домзетство, снахочество, итд. Тада се и по први пут бракови малолетника карактеришу као социјално-здравствени проблем. Никола Пантелић, „Истраживање породице и породичних односа у североисточној Србији”, *Радови 11. савештовања етнологије Југославије*, Зеница 1970; Никола Пантелић, „Нови резултати истраживања структуре породице у источној Србији”, *Етнолошки преглед* бр. 11, Београд 1973; Никола Пантелић, „Снахочество у Србији”, ГЕМ 36, Београд 1973; „Бракови малолетника”, *Развијак* бр. 2, 1956, стр. 6-11; Милорад Драгић, „Рани бракови у источној Србији”, *Развијак* бр. 2, 1977; Градислав Миленовић, „Бракови малолетника”, *Развитак* бр. 2, 1965; Драгомир Стефановић, „Мотиви склапања малолетничких бракова”, *Развијак* бр. 6, 1983.
- (18) Мирјана Прошић-Дворнић, „Истраживање прошлости и питање извора у етнологији - Меморијална и путописна грађа”, *Етнолошке свеске* 8, Београд 1987.
- (19) Исто.
- (20) Иван Ковачевић, *Семиологија мита и ритуала* 2, *Савремено друштво*, Српски генеалогски центар, Београд 2001, стр. 19-22.
- (21) Горан Миленковић, „Ијаколон и ја”, *Бележница* бр. 2, Бор 1999, стр. 11.
- (22) Милољуб Милошевић, „Град саграђен по казни”, *Полијтика*, уторак, 15. јануар 2002, стр. 15.
- (23) Исто.
- (24) И. Ковачевић, стр. 21.
- (25) Легенда је уочена знатно раније, али је наведени пример новијег датума
- (26) И. Ковачевић, стр. 30.
- (27) *Прилози за етнологију српских земаља*, у: *Старинар*, год. 3, Београд 1886, стр. 56. и *Основи за Геологију Краљевине Србије*, Београд 1888; упоредити са наведеним делом Т. Ђорђевића, стр. 59. и у делу Ц. Костића, стр. 25.